
ІСТОРІЯ

УДК 94(477)(470+571+438)"1672/1685"
DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-4-13

Ю. В. Шкарбан

аспірант кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Українське питання у російсько-польських відносинах 1672–1685 рр.

У статті розкривається роль гетьмана Івана Самойловича у російсько-польських відносинах 1672–1685 рр. Аналізуються дії та ідеї гетьмана щодо укладення мирного договору. Розглядаються статті гетьмана щодо укладення "Вічного миру", прагнення гетьмана не допустити розколу України та зберегти українські території.

Ключові слова: дипломатія, козаки, Польща, Москва, мирний договір, "вічний мир", статті.

В історіографії дана тема частково висвітлювалася в роботах Т. Чухліба [9;10], О. Алмазова [2], В. Станіславського [8] та С. Луніна [6]. Зокрема дані дослідники, а особливо Олександр Алмазов у своїх дослідженнях висвітлювали роль Івана Самойловича в зовнішній політиці. Розглядали його ставлення до підписання угод та поділу українських територій.

Основу російсько-польських відносин складав Андрусівський договір 1667 р. Під час останнього засідання каджинської комісії польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: "Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій із Москвою затверджені" [10, с. 49].

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посылати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями

поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеєв наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники України. На це поляки відповіли, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих із королем правобережних козаків "прийняти під свою царської величності високу руку". Після чого А. Матвеєв висловив таку думку: "Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо" [7, с. 539].

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини Гетьманату під її протекцію. Водночас великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище козацької України: "... Бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна, напевне, обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять усіякі приготування до тієї війни". 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір із Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги Петру Дорошенку та направити польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків і донських козаків [8, с. 49].

До певної зміни зовнішньополітичного курсу названими вище державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1673 р. короля Речі Посполитої Михайла Корибута-Вишневецького та у 1676 р. – найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш професійно в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір із французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король уклав перемир'я із султаном, а ще через рік – мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою й Османською імперією.

У свою чергу Московія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей із Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень і збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у разі переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турків Польща відразу розпочне наступ проти Росії. Саме тому остання почала вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирирічна польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною – з іншого. Однак московський цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах.

Цією ситуацією скористався І. Самойлович. Коли у 1675 р. московський цар запропонував польському королю об'єднати свої війська для боротьби проти П. Дорошенка, він відмовив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею й Росією. Адже повернення собі "втраченої" частини Гетьманату стало одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича [10, с. 52].

У листопаді 1677 р. стольник Карандеєв запропонував І. Самойловичу "порадитись із старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті". Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-статті були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести царю Федору Олексійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирин. Гетьман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на

переговорах з поляками "як скотиною якою мали б торгувати", але "народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському". Самойлович навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, відмовили його від цього. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: "Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ" [5, с. 345].

17 серпня 1678 р. в Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мали вирішити проблему "Вічного миру". Польща вкотре вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і "бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають" [9, с. 52]. Отже, підсумовували російські послы, Польща не мала жодного права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у так званих "великих згонах" місцевого населення на Лівобережжя.

Тим часом знову з черговою ініціативою вирішення міжнародного статусу Українського Гетьманату виступає О. Ордин-Нащокін, який тоді вже став ченцем на ім'я Антоній. Він запропонував скликати в Києві з'їзд представників Речі Посполитої та Московської держави, які спільними зусиллями мали повернути ("revocare") на свій бік українське населення, яке визнавало владу Ю. Хмельницького й турецький протекторат. У цьому випадку передбачалося, щоб правобережні козаки жили зі своїми "вольностями" під зверхністю обох монархів, а отже, йшлося про встановлення російсько-польського кондомініуму над Правобережжям. Однак така пропозиція досвідченого дипломата викликала не лише спротив польської сторони, а й

неприйняття московськими "думними людьми" на чолі з патріархом Іоакимом [3, с. 390].

Наприкінці травня – у першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо належності Києва Правобережній Україні московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: "... По вчинених під Журавном договорах, польський король Поділля і всю Україну по старих рубежах уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори, і Саптан написав Царській Величності Київ з іншими містами" [8, с. 58]. Наприкінці спільних засідань московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом із Києвом [8, с. 58].

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій, домовлялися з російським урядом про укладення "вічного миру". Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі "запрошення" – польська сторона відмовлялася з "хлопами" разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманові; 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 5) про "комісійні з'їзди" треба повідомляти завчасно. Власне, російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно "сожського" питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми [3, с. 329].

Російський дослідник І. Греков зазначає, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі "вічного миру", який би перед-

бачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне "всю вагу війни на російське царство". Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної "смути" в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король "цьому радів, султана і хана умовляв на війну проти государів..." А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того, Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турків та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь. Разом з тим про участь українських послів у переговорах у Батурин було повідомлено [2, с. 392].

Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання "вічного миру". Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьман Іван Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання

лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною "... яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець..." [9, с. 351].

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовою до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів з Варшави до Москви. "Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...", – говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки "вічний мир" передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу "тогочасного Дніпра" потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У разі ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення "вічного миру", І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу, а польський історик Я. Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві [3, с. 328].

Разом з тим гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар як протектор Лівобережної України не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні [8, с. 352]. Документ, що отримав назву "Статті Івана Самойловича", з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У "статтях" гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою [6, с. 368]. Окрім того, викладалися багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншої

віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а отже, вони не будуть дотримуватися і після "вічного миру"; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорозжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати "вічний мир" з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на боці Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим [7, с. 218].

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися, як буде діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони наполягати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції [7, с. 353]. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І. Самойловича.

Отже, з усього вищесказаного бачимо, що гетьман Іван Самойлович рішуче виступав проти поділу України і тому всіляко намагався не допустити її розколу. Він виступав проти укладення "Вічного миру", висвітливши свої думки в статтях гетьманського уряду, проте ця думка була проігнорована російською владою.

Література

1. Величко С. Літопис / пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.

2. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). Москва, 2012.

3. Греков И. Б. "Вечный мир" 1686 года: рукопись дис. ... канд. ист. наук. М., 1950. С. 392.

4. Журавльов Д. Усі гетьмани України. Київ: Гетьман, 2012. 508 с.

5. Історія України в особах: Козаччина / авт. кол.: В. Горобець, О. Гуржій, В. Матях та ін. Київ: Україна, 2000. 302 с.

6. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 520 с.

7. Лунін С. І. Іван Самойлович. Харків: Фоліо, 2009. 123 с.

8. Сас П. М. Історія України XVI–XVIII століття. Львів: Дивосвіт, 2001. 291 с.

9. Станіславський В. "Статті" Івана Самойловича щодо "Вічного миру". *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2000. С. 385.

10. Чухліб Т. Московський протекторат і зовнішня політика урядів І. Самойловича й І. Мазепи. *Історія України*. 2003. № 47. С. 3–10.

11. Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського Гетьманату в 1672–1686 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 48–67.

12. Шевчук В. Козацька держава. Етуди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. 392 с.

References

1. Velychko S. Litopys / per. z knyzhnoi ukraïnkoï movy, koment. V. O. Shevchuka; vidp. ped. O. V. Myshanych. Kyiv: Dnipro, 1991. T. 2. 642 s.

2. Almazov A. S. Polytycheskyi portret ukraïnskoho hetmana Yvana Samoïlovycha v kontekste rusko-ukraïnskykh otnoshenyi (1672–1687 hh.). Moskva, 2012.

3. Hrekov Y. B. "Vechnyi myr" 1686 hoda: rukopys dys. ... kand. yst. nauk. M., 1950. S. 392.

4. Zhupavlov D. Uci hetmany Ukpaïny. Kyiv: Hetman, 2012. 508 s.

5. Ictopiia Ukpaïny v ocoбах: Kozachchyna / avt. kol.: V. Hupobets, O. Hupzhii, V. Matiakh ta in. Kyiv: Ukraina, 2000. 302 s.

6. Krypiakievych I. Ictopiia Ukpaïny. Lviv: Svit, 1990. 520 s.

7. Lunin C. I. Ivan Camoïlovych. Khapkiv: Folio, 2009. 123 s.

8. Sac P. M. Ictopiia Ukpaïny KhVI–KhVIII ctolittia. Lviv: Dyvocvit, 2001. 291 s.

9. Stanislavskiy V. "Statti" Ivana Samoïlovycha shchodo "Vichnoho myru". *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2000. S. 385.

10. Chukhlib T. Mockovskiy ppotektopat i zovnishnia polityka upiadiv I. Camoïlovycha y I. Mazepy. *Ictopiia Ukpaïny*. 2003. № 47. С. 3–10.

11. Chukhlib T. V. Ocoblyvosti zovnishnoi polityky I. Camoïlovycha ta pproblema mizhnapodnoho ctanovyshcha ukraïnckoho Hetmanatu v 1672–1686 pp. *Ukpaïnskyi ictopychnyi zhupnal*. 2005. № 2. С. 48–67.

12. Shevchuk V. Kozatska depzhava. Etiudy do ictopii ukraïnckoho depzhavotvopennia. Kyiv: Abrys, 1995. 392 s.

Ю. В. Шкарбан

аспірант кафедри історії України
Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя

Український вопрос в русско-польских отношениях 1672–1685 гг.

В статье раскрывается роль гетмана Ивана Самойловича в российско-польских отношениях 1672–1685 гг. Анализируются действия и идеи гетмана о заключении мирного договора. Рассматриваются статьи гетмана по заключению "Вечного мира", стремление гетмана не допустить раскола Украины и сохранить украинские территории.

Ключевые слова: дипломатия, казаки, Польша, Москва, мирный договор, "вечный мир", статьи.

Yu. Shkarban

Post-graduate student History of Ukraine Chaire
Mykola Gogol State University of Nizhyn

The Ukrainian Question in Russian-Polish Relations 1672–1685

The article reveals the role of Hetman Ivan Samoilovich in the Russian-Polish relations of 1672–1685. It analyzes the actions and ideas of the Hetman's about of the peace treaty. Articles of Hetman concerning the conclusion of the "Eternal Peace" are considered.

The hetman's desire to prevent the split of Ukraine and to preserve Ukrainian territory.

Key words: diplomacy, Cossacks, Poland, Moscow, Articles of Hetman Ivan Samoilovich, peace treaty, "Eternal Peace", articles.